

İBN METTEVEYH ve et-TEZKİRE fî AHKAMİ'L-CEVÂHİR VE'L-A'RÂZ ADLI ESERİ ÜZERİNE

Cemalettin ERDEMCI*

Abstract

Ibn Metteveyh who is one of the students of Kâdî Abdülcebbar is one of the important representative of Basra school of Mutezile. Ibn Metteveyh has written many articles in the field of Islamic theology. Some of these articles have been published and some of them has not been published as yet. However, Ibn Metteveyh is not adequately recognized in Turkey. In this study, we tried to discuss Ibn Metteveyh and his theological opinions based on his book entitled "et-tezkire fî ahkâmîl-cevâhir ve'l-a'râz".

1. İbn Metteveyh

Ebû Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Metteveyh el-Bahrânî olarak kaynaklarda yer almaktadır. Hayatı hakkında yeterli bilgiye rastlanılmamaktadır. İbn Metteveyh üzerine çalışmalarını bilinen Said Murad¹ herhangi bir kaynak göstermeden onun h. 380 (990) veya 385 (995) yılında Necranda doğduğunu belirtmiştir². İbnu'l-Murtaza da onu Mutezilenin on ikinci tabakasında yer alan alimler arasında saymış, fakat bazı eserlerini zikretmenin dışında hayatı hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.³ Mutezilî bir alim olup Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi olduğu ve onun görüşlerini benimsediği kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴ İbnu'l-Murtaza'nın on ikinci tabakada kendilerine yer verdiği alimler Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencileri ve arkadaşlarından oluşmaktadır. İbn Metteveyh'in her biri Mutezile ekolü içerisinde ün yapmış bu kişilerle beraber yetiştiği söylenebilir.⁵ Özellikle Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencilerinden olan Ebu Reşid en-Nisaburi'nin, kitaplarında İbn Metteveyh'in görüşlerine yer vermesi

* Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. E-posta: cemerdemci@yahoo.com.

1 Said Murad, "İbn Metteveyh ve ârahu'l-kelebiyye ve'l-felsefiyye" adlı eseriyle İbn Metteveyh üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır.

2 Said Murad, "İbn Metteveyh" mad. *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 193

3 Ahmed b. Yahya b. el-Murtaza, *Kitâbu tabakâtî'l-Mutezile*, thk. Susana Dıwald-Wilzer, Beyrut, 1960, 119.

4 Said Murad, *a.g.m.*, XX, 193.

5 İbnu'l-Murtaza'nın Mutezilenin on ikinci tabakasında kendilerine yer verdiği Kadi Abdulcebbar'ın öğrencilerinden bazıları şunlardır: Ebu Reşid en-Nisâbüri, Ebu Muhammed Abdullah b. Lebbâd, Şerif el-Murtaza, Ebu'l-Hasan el-Hakîni, Ebu'l-Kasim el-Besti, Ebu Muhammed el-Havârzemi, Ebu Bekir er-Razi, Ebu Hatim er-Razî, Ebu Bekir ed-Dineveri, Ebu'l-Huseyn el-Basrî, Bkz. İbn Murtaza, *Tabakâtü'l-Mutezile*, 114-119.

ve onu eş-şeyh olarak nitelendirmesi⁶ onun Kâdî Abdülcebbâr mektebi içerisinde önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.

İbn Metteveyh'in eserleri incelendiğinde onun İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan birçok fırkaya atıflar yaptığı ve söz konusu fırkaların önemli temsilcilerinin görüşlerini aktardığı, bunlara cevaplar verdiği görülmektedir. El-Küllâbiyye, el-Eş'ariyye, Ashabu Ebu Hanife, Ehlu't-tencim, Ehlu't-tenâsuh, Ashabu'l-heyûla, Ehlu'l-hendese, el-evâil mine'l-felâsife atıflarda bulunduğu ve görüşlerini aktardığı belli başlı fırkalardır. Bunun yanı sıra Mutezile ekolüne mensup bir çok alimin eserlerine ve görüşlerine de yer vermiştir. Örneğin Ebu'l-Huzeyl el-Alaf'ın *el-Hutbetu'l-felekiyye*, Ebu'l-Huseyn el-Hayyat'ın *el-istidlal bi's-şahid ale'l-ğâib*, Nakzu'l-bedel ve'l-askariyât, Ebu Haşim el-Cübbâi'nin *ec-Cami'u's-sağir* ve Hocası Kâdî Abdülcebbâr'ın kitapları İbn Metteveyh'in sıklıkla atıflarda bulunduğu eserlerden bazılarıdır. İbn Metteveyh İslam alimlerinin eserlerine ve fikirlerine yer verdiği gibi, İlk çağ felsefesinin önde gelen filozoflarının tabiata ilişkin görüşlerine de yer vermiştir. Bu durum onun İslam düşüncesi birikimine sahip olduğu gibi, yabancı din, kültür ve felsefelere açık olduğunu ve onlardan da haberdar olduğunu açıkça göstermektedir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi İbn Metteveyh'in yaşamı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu nehcu'l-belağa* adlı eserinde İbn Metteveyh'in Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir'den üstün olduğu görüşüne vardığını, hatta daha da ileri giderek onun masumiyetine inandığını söyler.⁷ Bu rivayetin Zeydî bir alimden gelmesi ve başka kaynaklarla desteklenme imkanının olmaması rivayete ihtiyatla yaklaşmayı gerektiriyorsa⁸ da Maan Ziyade ve Rıdvan es-Seyyid'in Ebu Reşid en-Nisâbüri'nin *el-Hılağ beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin* adlı eserinin girişinde ifade ettikleri 'Her ne kadar Basra Mutezilesi başlarda Şia karşıtı bir duruş sergilediyse de Cübbâilerle birlikte Şia'nın imamet anlayışına yaklaşma tezahürleri göstermiştir'⁹ şeklindeki tespit, İbn Metteveyh'in de bu cereyandan etkilenmiş olabilme ihtimalini doğurmaktadır.

İbn Metteveyh siyasi çalkantıların ve ihtilafların yaşandığı fakat aynı zamanda ilmi ve fikri hayatın canlı olduğu bir ortamda yaşamış ve eserlerine de bu ilmi hava yansımıştır.

6 Bkz. Ebu Reşid Said b. Muhammed en-Nisâbüri, *fi-Tevhid (Divânu'l-usûl)*, thk. Muhammed Abdülhadî Ebû Reyde, Kahire, 1965, 14.

7 Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu nehcu'l-belağa*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Ceyl, Beyrut, 1987, I, 8. ; Murad, *agm.* XX, 194.

8 İbn Ebi'l-Hadid'in bu görüşüne ihtiyatla yaklaşmayı gerektiren husulardan biri de onun, Kadi Abdülcebbâr için de: "Kadi Abdülcebbâr Hz. Ali ile Hz. Ebu Bekir'den kimin daha faziletli olduğu hususunda uzun bir tereddüt geçirdikten sonra Hz. Ali'nin daha faziletli olduğu sonucuna vardı" iddasında bulunmasıdır. Bkz. İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu nehcu'l-belağa*, I, 8. Oysa Kadi Abdülcebbâr'ın *el-Muğni* adlı eserinde imamet konusunun ortaya koyduğu yaklaşım bundan tamamen farklıdır.

9 Bkz. Ebu Reşid en-Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hılağ beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin*, thk. Maan Ziyade-Rıdvan es-Seyyid, Beyrut, 1979, giriş 17.

Özelikle bu dönemde eser veren alimlerde görülen tabiat felsefesine yoğun ilgi dikkat çekmektedir. Kâdî Abdülcebbarın İbn Metteveyh tarafından derlenen *el-Mecmu' fi'l-muhiti bi't-teklif* adlı esrinin önemli bir kısmı bu konularla ilgili olduğu gibi Ebu Reşid en-Nisâburî'nin *el-Hilaf beyne'l-basriyyîn ve'l-bağdadiyyîn* adlı eseri de klasik kelam kitaplarında *dakiku'l-kelam* olarak ifade edilen ve kozmolojiyi içine alan konuları içermektedir. Örneğin Ebu Reşid bu kitabında, cevher, araz, cisim, illet, malul vb. tabiatla ilgili konuları ele almaktadır. Basra ve Bağdat Mutezilesi arasında ortaya çıkan ihtilafların *celilu'l-kelam* konularından ziyade, *dakiku'l-kelam* alanında ortaya çıkmış olması bu dönemde tabiat konularına verilen önemi göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Ebû Reşid en-Nisabûrî yukarıda adı geçen kitabının yanı sıra *Divânu'l-usûl* adında başka bir esere de sahiptir. O bu eserine cevher ve araz konularıyla başlamış bu tercihten dolayı eleştirilere maruz kalınca da kitabını tekrar gözden geçirerek bu sefer de tevhid ile başlamıştır. Bütün bunlar söz konusu dönemin kelam alimlerinin yoğun bir şekilde evrenle ilgilenmeye başladıklarını, evreni ve verende meydana gelen değişim ve dönüşümleri izah etmek amacıyla yoğun bir zihinsel çabanın içine girdiklerini göstermektedir. İbn Metteveyh de bu akıma uyararak tabiat konularına yönelmiş ve bu konuda ileride detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız meşhur eseri *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-'arâz* adlı eserini yazmıştır.

Kelam konularına yaklaşımında hocası Kâdî Abdülcebbar'ın yolunu takip ettiği görülen İbn Metteveyh, Said Murad'ın ifadesiyle kendinden önceki Mutezili alimlerden farklı olarak Mutezilenin beş temel esasını tevhit ve adalet olarak ikiye indirmiş, diğer üç esası adalet prensibinin kapsamına dahil etmiştir.¹⁰ Bilgi edinme yollarına beş duyu, akıl ve haberin yanı sıra ilhamı da ekleyerek dört şekilde izah etmesi onun özgün yanını oluşturmaktadır.

İbn Metteveyh Rey ve Yemen bölgelerinde ilmi faaliyetlerini devam ettirmiş, hayatını bu bölgelerde geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Ölüm tarihi net değildir. Abdurrahman Bedevi ve onu kaynak gösteren bir çok kişi herhangi bir kaynak göstermeden ölüm tarihini h.468 olarak belirlerken¹¹ Said Murad, İbn Metteveyh'in Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencisi olmasını ve Kâdî Abdülcebbar'ın da 415'te vefat etmesini dikkate alarak bunun uzak bir ihtimal olduğunu; daha erken örneğin 450 gibi bir tarihte vefat etmiş olabileceğini söyler. Esasen h.380-385'lerde doğduğu dikkate alındığında 468'de vefat etmiş olması uzak bir ihtimal değildir Zira bu durumda o, 85-88 yaşlarında olacaktır.

10 Esasen Mutezilenin beş prensibinin ikiye indirilmesi Kâdî Abdülcebbar'da da görülmektedir. Örneğin o *el-Muğni* adlı eserinde mükellefin öğrenmesi gereken şeyleri, *tevhid* ve *adalet* olarak belirtirken, *el-Muhtasar* adlı eserinde ise *tevhid*, *adalet*, *nübüvvet* ve *şerâi'* olmak üzere dört olarak belirtmiştir. Temel ilkeleri iki gösterdiği yerde diğer prensipleri adalet prensibinin içinde değerlendirmiştir. Bkz. İlyas Çelebi, "Kâdî Abdülcebbar" mad. *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 104. Dolayısıyla İbn Metteveyh de bu konuda hocasına uymuştur, denilebilir.

11 Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyîn*, Daru'l-İlmî li'l-melâyin, Beyrut, 1996, 394.

2. Eserleri

et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-' arâz.

Bu eser bazı kaynaklarda *et-tezkire fi latîfi'l-keâm*, bazı kaynaklarda *et-tezkire fi'l-keâm* şeklinde yer almıştır.

İbn Metteveyh'in bu eserinin iki bölümden oluştuğu anlaşılmaktadır. Birinci bölümü yukarıda da ifade edildiği gibi *et-tezkire fi ahakâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz*, ikinci bölüm ise *el-Kelâm fi'l-hayat* adını taşımaktadır. Kitabın *et-tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz* kısmı Sami Nasr Latif ve Faysal Budeyr Avn tarafından 1975'te Kahire'de yayınlanmış, *el-Kelâm fi'l-hayat* kısmı ise bir nüshası Daru'l-Kutubi'l-Misriyye'de bulunmasına rağmen henüz yayınlanmamıştır.

İbn Metteveyh'in bu eseri, ismi belli olmayan bir Şii alim tarafından şerh edilmiş olup, tıpkı basım olarak Nasrullah Purcevâdi ve Sabine Schmidtke tarafından *Şerhu kitabu "et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz li İbn Metteveyh"* adıyla Tahran-2006'da yayınlamıştır.¹² Bu eser 570'de istinsah edilen yazı hattının tıpkı basımı olduğu için okumada bazı zorluklar çekilmektedir.

el-Mecmu' fi'l-muhiti bi't-teklif

Bu eser Kâdi Abdülcebâr'ın şerh edilip genişletilmiş bir derlemesinden ibarettir. Bazı kaynaklar eseri İbn Metteveyh'e nisbet etmektedir.¹³ İbrahim Medkur da kitabın İbn Metteveyh'e ait olduğu görüşündedir. Fakat Kâdi Abdülcebâra da bu kitap nisbet edilmektedir. Yapılan tetkiklerden sonra varılan sonuç bu eserin Kâdi Abdülcebâr'a ait eserin İbn Metteveyh tarafından derlenip şerh edildiği yönündedir. İbn Metteveyh'in bu eseri daha hocası hayatta iken mi derlediği yoksa ölümünden sonra mı derlediğine ilişkin bir bilgiye kaynaklarda rastlanılmamaktadır. Bu eser öncelikle eksik bir biçimde Ömer es-Seyyid Azmî tarafından Kahire 1965'te basımı yapılmış ve eser Kâdi Abdülcebâr'a nisbet edilmiştir. Aynı yılda eserin I. Cildi bu defa Jean Josef Houben tarafından Beyrutta basılmış yine eser Kadi Abdülcebbar'a nisbet edilmiştir. Fakat II. Cildi Daniel Gimart ve Jean Josef Houben tarafından Beyrut-1986 yılında basılmış bu defa eser İbn Metteveyh'e nisbet edilmiş ve birinci cild'te yapılan hataya dikkat çekilmiştir.

el-Kifâye fi'l-Kelâm

İbn Ebi'l-Hadid, bu eseri İbn Metteveyh'e nisbet etmiş ve ondan uzun alıntılar yapmıştır¹⁴. Fakat eser henüz bulunmamıştır. İbn Ebi'l-Hadid'in yaptığı iktibaslar kitap hakkında yeterli bir bilgi elde etmeyi mümkün kılmaktadır.

12 Bkz. "Şerhu kitabu 'et tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz' İbn Metteveyh" edt. Nasrullah Purcevâdi-Sabine Schmidtke, Iranian Institute of Philosophy-Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, Tahran, 2006.

13 İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mutezile*, 119.

14 Bkz. İbn Ebi'l-Hadid, *a.g.e.* I, 8-9; VI, 376-377; VII, 10.

3. *et-Tezkire fi Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz* Adlı Eserin Mahiyeti ve Kelam İlmi Açısından Değeri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi esasen bu kitap iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan biri *dakiku'l-kelam* konularının işlendiği *et-tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz* bölümüdür, diğeri ise *celilu'l-keâm* konularının işlendiği *el-keâm fi'l-hayât* bölümüdür. Fakat kitabın bu iki bölümünden sadece birinci bölümü yayınlanmış diğeri ise ulaşabildiğimiz kadarıyla henüz yayınlanmamıştır.

Kitabın yayınlanan bölümü ifade ettiğimiz gibi *dakiku'l-kelam* konularını ihtiva etmektedir. Eserin mahiyetini ortaya koymak için bu bölümde incelenen konuları detaylı bir biçimde incelememiz uygun olacaktır.

Sami Nasr Latif ve Faysal Budeyr Avn tarafından yayınlanan eser iki temel bölümden oluşmaktadır. Bu iki bölümden birincisi cevher, ikincisi ise araz'dır. Bu bölümler de kendi aralarında bölümlere ve alt başlıklara ayrılmaktadırlar. Muhakkiklerin kitabın girişinde anlattıklarından, söz konusu bölümlmeyi kitabın incelenmesini ve okunmasını kolaylaştırmak için bizzat kendilerinin yaptıkları anlaşılmaktadır.

Kitap öncelikle cevher bölümüyle başlamaktadır. Cevherin tanımıyla konuya giriş yapılmakta daha sonra da cevherin nitelikleri, varlıkta bulunma biçimleri, yokluk halinde cevherin bulunup bulunmadığı gibi cevhere ilişkin konular detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Yine cevher başlığı altında fakat alt bir başlık olarak cevher kelimesinin dil yönünden ifade ettiği anlam ele alınmakta, yokluk halindeki herhangi bir şeye cevher denilip denilemeyeceği tartışılmaktadır.

Bu başlık altında incelenen konulardan biri de evrende boşluk olup olmadığı hususudur. Cevher genel başlığının altında yer verilen fasıllardan biri de cisme ilişkindir. Bu başlık altında ayrıca muhdes ile bâkî arasındaki farka değinilmektedir. Cevher ana başlığı altında yer verilen alt başlıklardan biri de parçalanmayan cüz yani el-cüz'ellezi la yetcezze'dir. Parçalanmayan cüzlerin durumu, birbirleriyle ilişkileri ele alınmakta bu bağlamda parçalanmayan cüz'in ağırlığının, yüz ölçümünün olup olmadığı ve tafranın imkanı tartışılmaktadır.

Cevhere ilişkin alt başlıklardan biri de cevherlerin fena olma/yok olma durumlarıdır. Fena acaba bütün cevherleri mi kapsamaktadır, cevherlerin tekrar döndürülmeleri mümkün (*iadetu'l-cevahri*) müdür?

İkinci bölüm ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi araz konusu detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Bölüm, arazların ispatı ve araza dair hükümlerle başlamaktadır. Bu bölüm şu alt başlıklardan oluşmaktadır.

1. Renkler
2. Sıcaklık ve soğukluk:
3. Kokular (er-Revâih).
4. Tatlar (et-Tu'ûm)
5. Acılar ve Lezzetler (el-âlâm ve lezzât)
6. Sesler ve kelâm/anlamalı ifade
7. Oluşumlar (el-ekvân)
8. Birleşme (et-telif)
9. Direnç (el-itimad)
10. Yaşlık Kuruluk (er-Rutube ve'l yebûse).

Yukarıda saydığımız başlıkların her biri de kendi içinde alt başlıklara ayrılmış ve konular çok detaylı bir biçimde ele alınmıştır.

Yukarıdaki konular farklı disiplinlerin konuları olarak örneğin *kelâm ve usulu'd-din* ile ilgili konular, *İlk felsefe* veya *metafizik* ile ilgili konular, *tabiat felsefesi* ile ilgili konular, *tabiatla ilgili konular*, *Kimya* ile ilgili konular, *Arap dil felsefesi* veya *fıkhü'l-luğa* ile ilgili konular şeklinde de tasnif edilebilirler. Bu da gösteriyor ki İbn Metteveyh neredeyse kendi çağının tüm pozitif bilimleriyle uğraşmış, fikir sahibi olmuş bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

4. İbn Metteveyh'in Dakîku'l-Kelâm'a İlişkin Görüşleri

Cevher

Cevher İslam kelâm kozmolojisinin dayandığı temel kavramlardan biridir. Bu kelime bazen *cüz* (el-cüz), bazen *parçalanmayan cüz* (el-cüz' el-lezi lâ yetecezze') bazen *tek cüz* (el-cüz' el-vâhid), *tek cevher* (el-cevheru'l-vahid), *bölünmeyen cevher* (el-cevher ellezi lâ yenkasim) *el-cevheru'l-ferd*, şeklinde farklı kavramlarla ifade edilmiştir.¹⁵

4. 1. Cevherin Tanımı

İbn Sîde cevher kelimesinin Farsça'dan Arapça'ya geçen ve aslı *gevher* olan bir kelime olduğunu söyler. Ona göre bir şeyin cevheri denildiğinde o şeyin yaratılışındaki cibiliyeti anlaşılır.¹⁶ Dolayısıyla cevher, nesneyi nesne yapan şey, öz anlamına gelir. Aristo felsefesinde *ousia* karşılığında önce *ayn* kavramı kullanılmış daha sonra cevher terimi onun yerini almıştır. Ousia kelimesi Aristo'dan önceki Grek yazarları tarafından hem *mülkiyet* anlamında hem de *physis* (tabiat) anlamında kullanılmıştır. Tabiat anlamında kullanılan *ousia*,

15 Cevher kavramının farklı kullanımların için Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'ari, *Kıtabu makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn*, tahk. Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980. 301, 307, 314, 316.

16 Cemaluddin Muhammed b. Mukrim İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990, IV, 152.

“bir şeyin menşei, tabii teşekkülü veya yapısı, nesnelere hasıl edildiği madde, tabii cins ve türler” anlamına gelmekteydi. Eflatun ve Aristo tarafından cevher anlamında kullanılmış olan *hypokeimenon* kelimesi de “altta duran, bir şeye temel veya destek teşkil eden şey” anlamında kullanılmıştır. Onun “temel” ve “taşıyıcı varlık” anlamı felsefe tarihi boyunca hep korunmuştur.¹⁷

Kelâmcılar bölünemeyen ve ferdi cevher (el-cevheru'l-ferd) de denilen bu parçanın tanımında ittifak edememişlerdir. Bundan dolayı da birbirinden farklı cevher tanımları ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kaçını sunduktan sonra İbn Metteveyh'in cevher tanımını vermemiz uygun olacaktır. Bu tanımlardan birine göre cevher, ‘*araz cinslerinin her birinden tek bir arazi kabul eden*’dir, bu niteliği taşıyan her şey cevherdir. Bu niteliğini kaybeden, cevher olma özelliğini de kaybeder.¹⁸ Başka bir tanıma göre ise cevher, *araz kabul eden şey*’dir.¹⁹ Kimileri de cevheri; *mutemayyiz olan yani belli bir yerde ve yönde olan şey*’ olarak tanımlamışlardır. Maturidi ekolü kelâmcıları ise cevheri *kendi nefsi ile kaim* olan şeklinde tanımlamışlardır.²⁰

İbn Metteveyh ise cevheri, *varlıkta/varlığa çıktığında yer kaplayan* olarak tanımlamıştır.²¹ Amidî, bu tanımın cevheri yoklukta cevher olarak kabul eden Mutezilî anlayışa ters düştüğünü söyler. Fakat görebildiğimiz kadarıyla İbn Metteveyh de Basra Mutezilesinin öncüleri olan Ebû Ali el-Cubbâî, Ebû Haşim el-Cubbâî, Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, Ebu Abdullah el-Basrî, Kâdi Abdülcebbar gibi yokluk halinde cevherin *birşey* ve cevher olarak bulunduğu görüşündedir.²² İbn Metteveyh'e göre eğer cevherin cevher olmak bakımından bir durumu var ise, bu halin varlıkta (fi'l-vucûd) olduğu gibi yoklukta da (fi'l-'adem) tespit edilmesi gerekir.²³ Bunun açıklaması şudur: Cevherlerin ve bütün zatların (ez-zevât) yokluk halinde muhaliflerinin tespit edilmesi gerekir. Zatlar zat olmak bakımından birbirlerinden farklılık arzetmezler. Zira zatlar müşterektirler. Öyleyse zatların bir nitelik itibarıyla birbirlerinden ayrılmaları/muhalefet etmeleri gerekir. Bu nitelik de *cevher* olarak ifade edilen sıfattır.²⁴

4. 2. Cevher Yoklukta Bir Şey midir?

Eş'ari ve Maturidi kelâmcılar âlemin yoktan yaratıldığı ve bu yok'un (ma'dûm) *hiçbirşey* olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Madûm *hiçbirşey*

17 Kutluer, *agm*, 450

18 Ebu Bekir Muhammed b. Tayip el-Bâkullânî, *Kitâbu temhidu'l-evâil ve telhisu'd-delâil*, thk. İma-duddin Ahmed Haydar, Beyrut, 1987, 36

19 Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf, *eş-Şâmil fi usulî'd-dîn*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1999; Cüveynî, *eş-Şâmil*, s. 34; Eş'arî, *Makâlât*, 207

20 Nesefî, *Tabsıratu'l-edille*, I, 63; Sâbüni, *Mâtüridiyye Akaidi*, 61

21 İbn Metteveyh, *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*, thk. Nasr Latif -Faysal Budeyr Avn, Kahire, 1975, 47.

22 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 71.

23 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 71.

24 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 71.

olduğundan tanımlanamaz, kimilerine göre ondan haber dahi verilemez. Mutezili kelâmcılardan bazılarının ma'dumu *birşey* olarak açıklamalarından rahatsızlık duyan kimi Eş'ari ve Maturidi kelâmcılar âlemin yoktan yaratıldığını ifade etmede *madûm* kavramını kullanmaktan kaçınmışlardır. Bunun yerine yoktan yaratmayı daha net ifade eden kavramlar kullanmayı yeğlemiştir. Örneğin onlar bunu ifade etmek için *min la şey* ve *la min şey*²⁵ ifadelerini kullanmışlardır.

Bazı Mutezili kelâmcılar da *madûm*'un *hiçbirşey* olduğu konusunda Ehl-i Sünnet kelâmcıları ile görüş birliği içinde olmuşlardır. Örneğin Ebu'l-Huzeyl el-Allaf, Ebu'l-Huseyn el-Basri *madûma* "şey" denilemeyeceği görüşündedirler.²⁶ Buna karşın yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ebu Ali el-Cübâi,²⁷ oğlu Ebu Haşim, Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, Ebu Abdullah el-Basri, Kâdi Abdülcebbar, Ebû İshak el-Ayyaş gibi Mutezilenin önde gelen simaları mümkün *madûm*ların varlığa geçmeden önce zatlar, aynlar ve gerçeklikler (el-hakâik) oldukları konusunda ittifak etmişlerdir.²⁸

İbn Metteveyh de bu konuda hocası Kâdi Abdülcebbar'ı takip etmekte ve *madum* halinde cevherin cevher olarak bulunduğunu kabul etmektedir. Nitekim O, "aklı kıt biri: Eğer cevher ve araz yokluk halinde (fi'l-adem) cevher ve araz olarak bulunuyorlarsa, bu durumda Yüce Allah için 'cevher ve arazları yarattı' denilemez, diyebilir. Bu soru esasen soruyu soranın aklının kıt olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira yaratma (halk) ve sonradan var etme (ihdâs), varlık vermektir (icâd). Onlara varlık sıfatını veren Allah olduğuna göre gerçek anlamda onları sonradan var eden (el-Muhdis) de Allah'tır".²⁹ Diyerek yoklukta cevher ve arazların bulunacağını ifade etmiştir.

Bu konuda şöyle bir soru da sorulabilir "Yokluk halindeki *şey* diyene göre Yüce Allah'ın herhangi bir şeyin faili olmaması gerekir, aynı şekilde o şey eğer malum/bilinen ise Yüce Allah'ın malum olan/bilinen hiçbir şeyin yaratıcısı olmaması gerekir." İbn Metteveyh bu tür itirazların herhangi bir değerinin olmadığını söyler.³⁰

25 Bkz. Ebû Mansûr Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadî, *Kitabu usulu'd-din*, İstanbul, 1346, s.71; Nesefî, *Tabsratu'l-edille*, I, 100

26 Abdülkerim eş-Şehristânî, *Kitâbu nihâyeti'l-ekdâm fi ilmi'l-keâm*, Mektebetu Sekâfeti'd-Diniyye, tsz, 151

27 Eş'ari, Ebu Ali el-Cübâi'nin, Yüce Allah'ın, eşyayı var olmadan önce eşya olarak bildiğini, cevherleri var olmadan önce cevher olarak isimlendirdiğini, hareketler, sükûn, tatlar, kokular ve iradelerin de aynı şekilde olduğu görüşünü aktarır. Bkz. Eş'ari, *Makâlât*, 159. Benzer ifadelerle aynı görüşü Nesefî de Cübâi'ye atfeder. Bkz. Nesefî, *Tabsratu'l-edille*, I, 101

28 Fahreddin Muhammed b. Ömer el-Hatib er-Râzî, *Muhasssalu es-kâri'l-mutekaddimin ve'l-muteah-hirîn*, thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Daru Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1984, s. 83; Amidi, *Ebkâr*, II, 586

29 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 76.

30 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 76.

4. 3. Cevherin Özellikleri

Kelamcılar parçalanmayan cüz olarak ifade ettikleri cevherin özellikleri konusunda bazı farklılıklarla birlikte ittifak etmişlerdir. Cevherin arazlardan meydana gelmediği, cevherlerin cisim olmadıkları, cevherlerin mütemasil/benzer oldukları ve cevherlerin yenilenmedikleri hususlarında bazı kelamcıların itirazlarına rağmen genel bir kabul söz konusudur.³¹

İbn Metteveyh yukarıda ifade edilen özellikleri kabul etmekle birlikte kendisi başka özellikler de tespit etmiştir. Ona göre bir şeye cevher denilebilmesi için bu şeyin şu özelliklerinin bulunması gerekir 1. Cevher olarak bulunmak 2. Yer kaplamış olmak (mutehayyız) 3. Var olmak (mevcûd) 4. Bir yönde olmak (kâinen fi cihetin).³² Bu özelliklerden birincisi yani cevherin cevher olmaklık özelliği zati bir özelliktir. Yer kaplayan olma (muteheyyiz) özelliği, zati sıfatının bir gereğidir. Onda var olmaklık ise zati itibariyle kadir olan bir fail tarafından sonradan var edilmesidir. Bir yönde olma durumu da bir mana itibariyle o halde bulunuyor olmasıdır. İbn Metteveyh'e göre cevher var olduğu sürece bu özellikleri ile algılanır, bu niteliklerinden sıyrılması mümkün değildir.³³

4. 4. Araz

Araz sözlük anlamı itibariyle *sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan*³⁴ anlamlarında kullanılmıştır.

Arazın yukarıdaki sözlük anlamlarına uygun ıstılahi tanımları yapılmıştır. Bakillânî arazi, *cevherde ve cisimlerde ortaya çıkan ve devamlı olmayan şey*³⁵olarak tanımlarken Cüveynî ise arazın tanımında ihtilaf edildiğini belirttikten sonra farklı araz tanımlarına yer vermiştir. Bu tanımlardan birine göre araz, *varlığı devamlı olmayandır* (ma la yebka vücuduhu). Cüveynî bu tanımda tanıma dahil edilmek istenen bütün fertlerin girdirildiğini ve tanımın dışında bırakılmak istenen hususların da çıkarıldığını dolayısıyla bu tanımın yerinde bir tanım olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre bu tanım, bütün araz türlerini kapsarken, arazlardan başka olan cevherleri (zira cevherler süreklidirler), Yüce Allah ve sıfatlarını dışarıda bırakmaktadır (zira bunlar da süreklidir.). Ne var ki Mutezile ekolü bu tanıma kabul etmemektedir. Zira onlara göre arazların bir kısmı süreklidir, böyle olunca da bu tanım bütün araz türlerini içine almamaktadır. Başka bir tanım da şöyledir, *başkasıyla kaim olana araz* denir, Bu tanımla da cevher dışarı da bırakılmış olmaktadır. Fakat Yüce Allah ve sıfatları konusunda bir kapalılık olduğundan buna *cevherlerle kaim olan*

31 Kelamcıların cevher anlayışları için Bkz. Cemalettin Erdemci, *Kelam Kozmolojisine Giriş*, Ankara, 2007.

32 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 57.

33 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 66.

34 Cüveynî, *eş-Şamil*, 51;Yavuz, Yusuf Şevki "Araz" mad. *DİA*, İstanbul, 1991, III, 337.

35 Bakillânî, *Temhid*, 42.

denilmesi daha uygun görülmüştür.³⁶ Bu tanım da Mutezilenin temel prensipleri ile çeliştiğinden kabul görmemiştir. Zira bazı Mutezililere göre araz yokluk (adem) halinde herhangi bir cevherle kaim olmadan vardır. İmam Maturidî ise arazı, *cisimlerde bulunan haller ve sıfatlar* olarak tanımlamıştır.³⁷ Nureddin es-Sabuni de arazı, *başkasına bağlı olarak yer tutabilen ve devamlı olmayan*³⁸ şeklinde tanımlamıştır.

İbn Metteveyh ise arazı, doğrudan doğruya tanımlamak yerine dolaylı olarak tanımlamıştır. Nitekim arazın tanımını verirken şu ifadelere yer vermiştir: Başlangıcı olan şey *muhdes* olarak ifade edilir. Muhdes de var olduğunda yer kaplayan ve var olduğunda yer kaplamayan şeklinde iki kısma ayrılırlar. Birincisine *cevher*, ikincisine ise *araz*, denir³⁹. Bundan hareketle arazı, *var olduğunda yer kaplamayan* olarak tanımlamıştır, denilebilir.

İbn Metteveyh arazların tespiti ve hükümlerinin açıklanması çok önemsemiş ve bu bağlamda, cevherin hükümlerinin açıklanmasına ihtiyaç duyulduğu gibi, arazın varlığının tespiti ve hükümlerinin de açıklanmasına ihtiyaç vardır. Zira Tevhid ilişkin konular ancak arazın tespiti ve hükümlerinin açıklanması ile tamamlanır. Nitekim herhangi birimizin tasarruflarının kendisine ait olduğunun ispatı, bunlara dayanmaktadır. Aynı şekilde Yüce Allah'ın varlığının ispatı, güç (kudret) arazının tespitine dayanmaktadır.⁴⁰ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere İbn Metteveyh cevher-araz gibi fizik alemle ilgili hususları, Yüce Allah'ın varlığının ispatı ve tevhid gibi metafizik ile ilgili konuların temeli kılmaktadır. Bundan hareketle o, arazları çok detaylı bir biçimde incelemiştir. Öncelikle arazları değişik biçimlerde tasnife tabi tutmuş daha sonra renkler, tatlar, kokular, sıcaklık-soğukluk, acılar-lezzetler, sesler, oluşumlar, telif, itimad gibi belli başlı arazları çok detaylı belki de başka hiçbir kitapta rastlanılmayacak genişlikte ele alıp incelemiştir. Bunları detaylı bir şekilde burada ele alıp incelemek, bir makalenin sınırlarını aşacak bir şeydir. Onun için kısaca arazları nasıl tasnif ettiğine ve arazlara ilişkin olarak neleri ön plana çıkardığına bakmak İbn Metteveyh'in konuya yaklaşımını ortaya koymak açısından uygun olacaktır.

4. 5. Arazın Kısımları ve Özellikleri

İbn Metteveyh öncelikle belli başlı arazları ifade ederek konuya giriş yapmakta ve şu arazları saymaktadır. Renkler, tatlar, kokular, sıcaklık, soğukluk, yaşlık (er-rutube), kuruluk (el-yebuse), oluşumlar, telif, itimad, acı, ses, hayat, kudret, arzu, nefret, irade, hoşlanmama, itikad, zan, nazar, fena/yok olma.

36 Cüveynî, *eş-Şamîl*, 52

37 Ebu Mansûr el-Maturidî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, 23

38 Sabunî, *Mâtürîdiye Akaidi*, 63.

39 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 34.

40 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 247.

İbn Metteveyh arazların kırktan fazla şekilde bölümlere ayrılabilceğini söyler ve bunları tek tek ele alarak inceler . Burada sadece birkaç ayırım üzerinde durmak istiyoruz.

Örneğin araz bir ayırma göre; tek bir yerde var olan ve ancak iki yer olunca var olabilen şeklinde kısımlara ayrılır.

Başak bir ayırma göre araz, bir bünyeye ihtiyaç duyan ve herhangi bir bünyeye ihtiyaç duymayan arazlar diye iki kısma ayrılır.

Başka bir ayırma göre ise arazlar süreklilik arz eden ve süreklilik arz etmeyen arazlar şeklinde kısımlara ayrılır. Süreklilik arz eden arazları; renkler, tatlar, kokular, sıcaklık-soğukluk, yaşlık, kuruluk, hayat, kudret, oluşumlar, telif olarak belirlemekte, bunların dışında kalan arazların ise anlık olduklarını, süreklilik arz etmediklerini belirtmektedir.⁴¹

Arazın özelliklerine gelince daha öncede ifade edildiği gibi Kelâmcılar araza ilişkin tanımlamalarından da anlaşılacağı gibi arazın sahip olduğu nitelikler konusunda anlaşamamışlardır. Bununla birlikte ortak bazı görüşlerinden bahsedilebilir.

Bu niteliklerden biri, arazın arazi taşıyamayacağı hususudur. Ehl-i sünnet kelâmcıları arazın arazla kâim olamayacağı, bir arazın başka bir arazın mahalli olamayacağı konusunda ittifak etmişlerdir.⁴²El-İcî bunu şu şekilde temellendirmiştir. Bir niteliğin (sıfat) ayakta durmasından kasıt, nitelenen şeye bağlı olarak o niteliğin yer kaplamasıdır (teheyruz). Bu durum ise ancak yer kaplayan şey için düşünülebilir. Araz ise yer kaplayan değildir. Zira arazın taşınması tahayyüze ait bir niteliktir, araz ise yer kaplayan değildir. İbn Metteveyh de bu görüşü paylaşmakta ve bu konuda 'araz, arazi taşımaz, zira arazın taşınması tahayyüzün özelliğidir, arazın ise tahayyüz gibi bir özelliği yoktur'⁴³ demektedir.

Arazın bir diğer özelliği ise İbn Metteveyh şu şekilde belirtmektedir; Arazlar bir yerden bir yere intikal edemezler. Zira intikal yer kaplayanın özelliğidir.⁴⁴

5. Sonuç

İbn Metteveyh, Basra kelâm ekolünün önemli temsilcilerinden olan Kâdî Abdülcebbâr'ın ders halkasında yetişmiş önemli bir Mutezili alimdir. Hocasının yanında ders alırken hocasının yanında okuyan ve vefatından sonra da Mutezili düşüncenin gelişmesinde çok önemli katkıları olan Ebu Reşid en-

41 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 41.

42 Neseî, *Tabsıratu'l-edille*, I, 75.

43 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 274.

44 İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, 272.

Nsaburî, Ebu Muhammed Abdullah b. Lebbâd, Şerif el-Murtaza, Ebu'l-Feth el-İsfehânî, Ebu'l-Huseyn el-Basrî gibi İbu'l-Murataza'nın mutezile ekolünün on ikinci tabakasında saydığı ve tamamını Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrenci ve arkadaşlarının oluşturduğu bu önemli kimselerle beraber yetişti.

İlmi şahsiyeti bakımından hocası Kâdî Abdülcebbârı takip etmiş, bilgi konusunda beş duyu, akıl ve doğru haberin yanı sıra ilhamı da bir bilgi kaynağı olarak ele almıştır. Eserlerinde Tevhid ve yüce Allah'ın kudretini ispatlama gayesiyle varlık konusunu ele alan İbn Metteveyh, hareket ve kütle kanunlarından bahsetmiş, hız, zaman, mesafe arasındaki ilişkilere değinmiş, özgül ağırlık, suyun kaldırma kuvveti, yer çekimi, çekme ve itme gücünden bahsetmiş ve bu konularda önemli yaklaşımlar sergilemiştir.

Eserleri özellikle tanıtımını da yaptığımız *et-tezkire* İbn Metteveyh'in geniş bir vizyona ve ansiklopedik denilebilecek bir bilgiye sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Eserinde kendisinden önceki Mutezili alimlerin görüşlerine yer verdiği gibi, ilkçağ filozoflarının görüşlerine de yer vermiş, İslam dünyasında ortaya çıkan düşünce guruplarının fikirlerine yer vermiş ve zaman zaman bunları eleştirmiştir. İbn Metteveyh'in burada zikredilmesi gereken bir başka yönü de onun Mutezili ekole bağlı alimleri eleştirmekten geri durmamasıdır. Nitekim o, Ebu Ali el-Cübbâi, Ebu Haşim el-Cübbâi, Ebu Abadullah el-Basrî, Nazzâm, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf gibi mutezili alimlerin görüşlerine eleştiriler yöneltmiştir. Bu da onun kendinden öncekileri taklit eden bir alimden ziyade hür düşünce sahibi bir alim olduğunu ortaya koymaktadır.

Tanıtıma çalıştığımız *et-Tezkire* adı eseri kalamcıların dakiku'l-kelam'a ilişkin ortaya koydukları en derli toplu ve hacimli eserdir. Özellikle bu kitabın müstakil olarak tabiat konularına ayrılmış olması başlı başına bir değer ifade etmektedir. O bu kitabında tabiat konularından tutun da İlk felsefeye, dillerin ortaya çıkış teorilerinden tutun da tabiat felsefesi açıklamalarına, basit şekilde de olsa kimya konularına kadar yer vermiştir.

İbn Metteveyh genelde Türkiye'de pek tanınmayan, akademik çalışmalarda eserlerine atıflarda bulunulmayan veya az bulunulan bir alimdir. Bunun nedenlerinden biri onun yayımlanmış olan bu eserinin kozmolojiyle ilgili olması ve Türkiye'de kalam ilminde yapılan çalışmalarda bu alanın yeterince değer görmemesi, yapılan çalışmaların daha çok metafizik; klasik kalam deyimiyle söylersek celilu'l-kelam ile ilgili olması olabilir. Bu çalışmanın İbn Metteveyh'in tanınmasına ve onun çok önem verdiği dakiku'l-kelam alanında daha çok çalışmaların yapılmasına vesile olmasını diliyorum.

KAYNAKLAR

- Bedevi, Abdurrahman, *Mezahibu'l-İslâmiyyin*, Dârü'l-İlm Li'l-Melayin, Beyrut, 1979.
- Bağdadî, Ebû Mansûr Abdulkahir B. Tahir B. Muhammed, *Kitabu Usulu'd-Din*, Tsz.
- Bâküllânî, Ebu Bekir Muhammed B. Tayip, *Kitâbu Temhidu'l-Evâil Ve Telhisu'd-Delâil*, (Thk. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut, 1987.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâli Abdülmelik B. Abdullah B. Yusuf, *Eş-Şâmil Fî Usuli'd-Din*, Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1999.
- Erdemci, Cemalettin, *Kelam Kozmolojisine Giriş*, Ankara, 2007.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali B. İsmail El-Basrî, *Kitabu Makâlâti'l-İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden, 1980.
- İbn Ebi'l-Hadid, Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid B. Hibetullah, *Şerhu Nehcu'l-Belâğa*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1987.
- İbn Manzur, Cemaluddin Muhammed B. Mukrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990, C. Iv
- İbn Metteveyh, *Et-Tezkire Fî Ahkâmî'l-Cevâhir Ve'l-A'râz*, Thk. Nasr Latif -Faysal Budeyr Avn, Kahire, 1975.
- İbn Murtaza, Ahmed B. Yahya B. El-Murtaza, *Kitâbu Tabakâti'l-Mutezile*, Thk. Susana Dıwald-Wilzer, Beyrut, 1960.
- Maturîdî, Ebu Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.
- Murad, Said, "İbn Metteveyh" Mad. *Dia*, İstanbul, 1999, C. xx.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn B. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edile Fî Usûli'd-Din*, Thk. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1993. C. I.
- Nisâbü'rî, Ebu Reşid Said B. Muhammed, *Fî Tevhid (Divânu'l-Usûl)*, Thk. Muhammed Abdulhadî Ebû Reyde, Kahire, 1965.
- Nisâbü'rî, Ebu Reşid Said B. Muhammed, *El-Mesâil Fî'l-Hilaf Beyne'l-Basriyyin Ve'l-Bağdâdiyyin*, Thk. Maan Ziyâde-Rıdvan Es-Seyyid, Beyrut, 1979.
- Razi, Fahreddin Muhammed B. Ömer El-Hatib, *Muhasssalu Efkârî'l-Mutekaddimin Ve'l-Muteahhirîn*, Thk. Taha Abdurrauf Sa'd, Daru Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1984.
- Sâbûnî, *Mâtüridiyye Akaid* Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 1982.
- Şehristânî, Abdülkerim, *Kitâbu Nihâyeti'l-Ekdâm Fî İlmi'l-Kelâm*, Mektebetu Sekâfeti'd-Diniyye, Tsz.
- Yavuz, Yusuf Şevki "Araz" Mad. *DİA*, İstanbul, 1991, c. III.